

■ JEGYZETEK

1. Eddig megjelent: Térey János – Szil Ágnes – Nagy-Szakmáry Attila – Fridl Viktória – Juhász Krisztof: *Reaktív – Kísérleti drámaantológia*. József Attila Kör – PRAE.HU, Bp., 2018; Mohácsi István – Mohácsi János: *Múltépítés, avagy meghalni könnyű, élni nehéz*. József Attila Kör – PRAE.HU, Bp., 2018.
2. Imre Zoltán: *Az idegen színpadra állításai*. Ráció, Bp., 2018.
3. Antal Klaudia – Pandur Petra – P. Müller Péter (szerk.): *Színházi politika # politikai színház*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018.

NEMZETI DRÁMÁNK SZÓTÁRBA ÖNTVE

Beke József: *Bánk bán szótár*. Katona József

Bánk bán című drámájának szókészlete.

(szerk. Balázs Géza)

■ Minden magyar ember érintkezik élete során akár többször is Katona József *Bánk bán*jával. Az első találkozás valószínűleg a középiskolában a magyar- és énekórákon történik, majd később valamelyik színházban vagy az operában folytatódik. A nagy dráma mára megkerülhetetlen része a magyar kultúránknak.

A kortársak nem igazán értékelték a 13. század eleji történelmi eseményt 19. századi jellemvonásokkal rendelkező emberekkel és üzenettel felvontató drámát. A mű befogadástörténetében a 19. század második fele a fordulópont, azt követően nemzeti drámaként tartjuk számon. A sikerhez nagyban hozzájárultak a színelőadások (124 színházi bemutatót élt meg) és a mű adaptációjával készült leghíresebb operánk, Erkel Ferenc *Bánk bán*ja (szöveg: Egressy Béni, bemutató: 1861) jelentősen hozzájárult a Katona József-i mű széles körű ismertségének kiszélesítéséhez. Ki ne ismerné a „Hazám, hazám, te mindenem!” refrénű áriát, amely belopta magát az emberek szívébe.

A *Bánk bán* szerző által véglegesített verziója 1819-ben, idén 200 éve született meg. Ebből az alkalomból kérte fel az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Magyar Nyelvstratégiai Ku-

ratócsoport (Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ) Beke József kecskeméti nyugalmazott magyartanárt, hogy az 1991-es *Bánk bán szótár*át dolgozza át egy második kiadásra (rövidítve: BBSz²). Beke József szótárain kívül a *Toldi*, Petőfi Sándor, Juhász Gyula, Balassi Bálint és Csonkai Vitéz Mihály költői szókincsét feldolgozó szótárakat lelhetünk föl a könyvtárak polcain.

Nem véletlenül kezdte Beke József a *Bánk bán szótárral* szótárkészítői munkásságát, kedves emlékei fűződnek a műhöz, melyre levelezésünkkel így emlékezett: „*Bánk bán*nal én is másodikos középiskolásként találkoztam először, rögtön megszerettem. Tanárként mindig második osztályban tanítottam, mégpedig a karácsony előtti időszakban. Éppen ezért szaloncukorral a zsebemben mentem az órákra, és aki tudott pl. a *Tiborc panaszából* részletet, kapott a cukorból. Némely osztályaimmal pedig elmentünk Katona szülőházába, és ott tartottuk az órát.”

De miért van szükség írói szótárakra, mit kezdhet vele a befogadó? Az írói szótárak céljáról a szerző így ír a BBSz-ben: „sajátos eszközeivel közelebb hozza sokat vitatott nagy nemzeti drámánkat a kései olvasók-

hoz, nézőkhöz: a művet elemeire, szavakra bontva segítse a régies kifejezésmódot megértését, s egyben adatokat szolgáltatson a dráma szókincséről” (17). A *Bánk bán* nyelve különösen sok nehézséget okoz. Már a maga korában se fogadták el a korszak írói-költői nyelvezetét. Orosz László, a dráma kiváló értelmezője szerint Katona nyelvének megítélése sokat változott, azonban még távolabb került az időben tőlünk, ezért a *Bánk bán* „nyelvi magyarázatra szorul” (9). Balázs Géza nyelvész úgy tartja, hogy a dráma nyelvezete „archaikus, bizony nem gyors olvasásra, átfutásra van szánva [...]. A *Bánk bán* nyelvezete [ennek ellenére] nem nehézkes, és nem állítja különleges feladat elé az olvasóját” (11). Az olvasóhoz Illyés Gyula is próbálta közelebb hozni a művet a banki nyelv modernizálásával, napjainkban pedig Nádasy Ádám kísérletezik a szöveg maibbá tételével. A BBSz az eredeti mű megértésében egyfajta segédkönyvként lehet társa a befogadónak.

Az első és a második kiadás közötti különbségek leginkább a szótárkészítés módszertanából adódnak: az első kiadás még cédulázással, míg a második gépi megoldással készült (így a betűhibák száma minimálisra csökkent). Az egy-egy címszóhoz tartozó idézetek száma is nőtt, illetve a szerző a helyesírás jelenlegi szabályaihoz igazította az adattárat. A címszavak csoportosítása, az egy-egy címszó közötti utalások is felhasználóbarátta lettek téve (BBSz²: 30–31.).

A szótár korpuszát az Orosz László által sajtó alá rendezett *Bánk bán* kritikai kiadása adja (1983). A BBSz összesen 2900 címszót tartalmaz, amelyből 395 (azaz a címszavak 13%-a) nem szerepel *A magyar nyelv értelmező kéziszótár*ban (BBSz² 21.), ez is mutatja azok mai nyelvhasználatból való kikopását és a szótár létének szükségességét.

Íme pár példa a szótár anyagából: Az *ajtó* címszó „érdekességét” az *ajtót nyit valakinek* ritkán használt kifejezés átvitt értelmű jelentése adja.

ajtó 5 fn

’épületrész, helyiség átjárásra való nyílása’: alig / értem Melinda’ ajtajához, a’ midőn ... Vállamat ragadta egyj erős / kéz – bélökött Melinda’ ajtaján **Iz4:41–44**; iszonyú erőt érzetem karjaimban, / és felszakasztám Bánknak ajtaját **Iz4:57**; Gyilkoljatok meg, hogy ha sírva kell az / ajtó előtt itt az Igazságnak el-aludni **Mi 4:175**

*a) **SZ** (átv, ritk) ~t nyit vminek: ’meghallgat, méltányol vmit’: ...számtalanszor / térdeple sírva itt az embéri / szeretet; de senki sem nyitott neki / ajtót **P G** holttesténél **4:624**

Jól bemutatóható a jelentésváltozatok sokasága a *kéz* címszón.

kéz 29 fn

1 ’az ember két felső végtagjának fogásra alakult része’: Mindégkeservessen zokog, midőn / az egyjet[= gyermeket] a’ kezébe veszi [Vö. 1:40–49] **Si1:53**; Tő [= tű] Aszszonyok’ kezébe, nem királyi- / pálczánk – **P 2:36**; Menny Tigrisek, Fene- / vadak közé ... háláadással megnyalják kezed’ **B** a fiának **3:285**; Vállamat ragadta egyj erős / kéz – **Iz4:44**; [G: (kezét nyújtva a’ csókolásra)] (nem fogadja el) El ezzel a’ szennyes kézzel? [...] Nem csókolom – nem is csókolhatom / azon kezét, mely utat nyithatott / Lelkem’ kirablására **M 4:147–149**; [Si] kezével véste a’ sírt, mintha... **Mi 4:276**; egyj tiszteletre méltó ősz kezébe, negyven / eszendeig való szolgálatért, / száraz kenyerért nyújtaszsz Magyar Hazám? **B 4:498**; ő [= Mi] előbb saját kezével / megfojta kedves Húga’ gyermekét, / mint sem hogy azt csak tőlle elvegyék is **B 4:519**; ...kezét csókoltam volna a’ / Gyilkosnak [= G-nak], a’ ki a’ Véremet megölte...? **B 5:179**

a) ’az a testrészt mint az összetartozás jelképe’: szabad szív, szabad / Szó, kézbe kéz, és szembe szem, – mi

nállunk / így szokta a Szerelmes **M** O-nak 1:445; Ha / Törvény, 's szokás szerént cselekszetek, nem / csak én, hanem minden Magyar segítő / kezét sietve nyújtáná **B** a Bleneknek 2:241

2 (átv) 'ez mint a birtoklás jelképe': [G] ki húzta a szegény / Magyar-nak a kezéből a kenyért, 's azt megette a Meráni Fegyveres **P** 2:182

3 (átv) 'vmely ügyben való részvétellel jelképe': *Eckbert*, az öccse [G-nak], alig törölte le / *Fülöp* Királynak a vérének kezéről [= alig tisztázta magát a gyilkossági ügyben], itt a *Scepúsi* [= szepesi] földet elnyeré **P** 2:189

4 **SZ** (átv) 'ez mint a hatalom, a hatáskör jelképe': 'S ilyen szegény egy ember [=O]! ... még is kezében / a Nénnye' szíve [= befolyásolni tudja] **Bi**1:323; Légy boldog Endre! ha te Királyi-pálcád / kezébe adtad Asszonyodnak [= átruháztad a királyi hatalmat] **P** 2:130 + 2:390; azért jutott Hóhér' kezébe [= azért végezték ki] Bánk, mert / Hitvesse virtusát boszszulta meg! **B** 2:411 + 4:508; Csak egyszer ötét [M-t] a' kezem közé vehessem [= birtokomba, oltalmam alá kerüljön] **B** 2:439; meg- / loptad Királyi Férjedet – kitépted / kezéből a' Jobbágyi-szíveket [= elfordítottad tőle a hűséges alattvalókat] **M** G-nak 4:156; [Mi] Kezénél [= oltalma alatt] a' Fiam – **M** 4:375; [G] A' ki nem érdemes / hogy a' szerette [= szeretett] jó Királyom' áldott / szívének kezében [= befolyása alatt] tartya... **B** 4:548; (*Somát elébe vezetí*) Melinda' gyermeke ... csak Endre az, kinek kezére bízni [= oltalmába adni] bátorkodok **Mi** 5:147; Nagy volt az a' Hatalom, mellyet kezembe / tettél-le [= átruháztál rám] **B** E-nek 5:176; Irtóztatón büntetted Istenem! / jól értelek; ki vetted kezemből / pálcámat [= ítélkeztél helyettem] **E** 5:441

5 **SZ** (átv) 'ez a testrészt mint vmely lelkiállapot kifejezője': csak öszve tett kezekkel váraoztok [= tétlenkedtek], / hogy majd helyettünk fog dolgozni a' sors? **P** a Bleneknek 2:4; Kezem' / reszketve tésemöszve [=így könyörök] **Mi** G-nak 4:195

6 **SZ** (átv) Midőn kezem' megkérte [= feleségül kért], nem rogyott ő [= B] térdre –! **M** O-nak 1:441

A rövidítések jelentése: B = Bánk; Bi = Biberách; E = Endre; G = Gertrudis; Iz = Izidóra; M = Melinda; Mi = Mikhál; P = Petur; Si = Simon; SZ = szólás, közmondás vagy szólászerű kifejezés.

Beke József a szótár utolsó lapjaira statisztikai adatokat tartalmazó táblázatokat szerkesztett. Megmutatja a szavak gyakorisági sorrendjét is (345). Megállapítható, hogy az alapszófajok közül a *Melinda* szerepel elsőként (a 12. helyen), majd igeként a létige követi (viszonylag hátul, a 15. helyen). Beke József a címszavak számát kezdőbetűjük és szófajuk szerint is összegyűjtötte (375): a 962 főnév, a 780 ige és a 364 igenév áll a rangsor élén. A kezdőbetűk közül az E, É 340, az M 324 és a K 291 címszóval vezeti a sort (375).

A nagy nemzeti drámánk 200. születésnapja adjon alkalmat arra, hogy újra kezünkbe vegyük a *Bánk bánt*. Az olvasás során Beke József szótára kiváló társunk lehet. Ugyanígy használható a középiskolában a BBSz, amely segíthet érthetőbbé tenni s közelebb hozni a diákokhoz (és talán még a magyartanárokhoz is) a fontos kötelező olvasmányt. A „nyelvstratégiai” céllal megjelentetett kötet méltón reprezentálja a mű szókincsének gazdagságát, a Katona József-i írói-költői életmű jelentős szeletét.

Blankó Miklós